УДК 37.015.3:378.4(477)

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Шевченко Н.Ф., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет

У статті представлено дані дослідження динаміки становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки у вищому навчальному закладі. Наголошено, що професійна свідомість є основним вузлом, у якому зосереджені розбіжності між практикою підготовки фахівця та його конкретною професійною діяльністю. Аналіз показників динаміки становлення професійної свідомості студентів-психологів виявив кризи й протиріччя в системі їх фахової підготовки.

Ключові слова: *професійна свідомість, професійна свідомість практичного психолога, смислові відносини, індивідуальні значення професійних понять, конфлікти становлення професійної свідомості.*

В статье представлены данные исследования динамики становления профессионального сознания практических психологов в процессе подготовки в высшем учебном заведении. Отмечено, что профессиональное сознание является основным узлом, в котором сосредоточены разногласия между практикой подготовки специалиста и его конкретной профессиональной деятельностью. Анализ показателей динамики становления профессионального сознания студентов-психологов выявил кризисы и противоречия в системе их профессиональной подготовки.

Ключевые слова: *профессиональное сознание, профессиональное сознание практического психолога, смысловые отношения, индивидуальные значения профессиональных понятий, конфликты становления профессионального сознания.*

Shevchenko N.F. RESEARCH OF FORMATION PRACTICAL PSYCHOLOGISTS' PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS IN PROFESSIONAL TRAINING

This article presents research data of practical psychologists' professional consciousness formation dynamics in professional training course at high school It has been accentuated that professional consciousness is the primary node where the differences between training and practice of a particular professional activity are concentrated. Analysis of dynamics of the formation of students-psychologists' professional consciousness has revealed the crisis and contradictions in the system of their professional training.

Key words: *professional consciousness, professional consciousness of the practical psychologist, semantic relationships, individual values, professional concepts, conflicts of formation of professional consciousness.*

Постановка проблеми. Формування професійної свідомості майбутніх практичних психологів пов'язується зі специфікою організації освітнього процесу у вищому навчальному закладі, адже там, у створеному професійному просторі майбутньої діяльності, студенти засвоюють необхідні теоретичні знання про предмет, методи й особливості майбутньої професійної діяльності, саме там вони вперше роблять спробу діяти з позицій професіонала, реалізовувати зміст професійної свідомості в конкретній діяльності. Нові технології навчання виступають у такому разі системоутворюючим фактором професійної підготовки сучасних практичних психологів, на чому наголошують О.Ф. Бондаренко, Л.В. Долинська, С.Д. Максименко, В.Г. Панок, Н.В. Чепелєва, Т.С. Яценко та інші вчені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійна свідомість психолога досить рідко виступала самостійним предметом цілеспрямованого дослідження, хоча окремі аспекти проблеми розглядались українськими й російськими науковцями (такими як О.Ю. Артем'єва, І.Б. Ханіна, А.І. Зеличенко, Г.І. Степанова, Н.О. Кучеровська, А.Г. Самойлова, О.Є. Сапогова, О.І. Чепішко). Важливо відзначити, що саме професійна свідомість виявляється основним вузлом, у якому зосереджуються розбіжності між практикою підготовки фахівця та його конкретною професійною діяльністю. Вона є психологічним утворенням, у якому інтегруються професійні цінності, науково-теоретичні знання, програми професійних дій, а також знання людини про себе як про представника певної професії. І саме професійна свідомість виступає репрезентантом усіх цих аспектів, рівнів, функцій у практичній і теоретичній професійній діяльності.

Постановка завдання. Принципово важливим у вивченні особливостей становлення професійної свідомості в процесі підготовки практичних психологів є наголос на суб'єктивному, індивідуальному аспекті засвоєння норм і принципів майбутньої професійної діяльності.

Метою статті є вивчення динаміки становлення професійної свідомості студентів-психологів у процесі підготовки у вищому навчальному закладі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами було проведено аналіз динаміки індивідуальних значень понять професійного простору у свідомості майбутніх психологів протягом навчання в закладі вищої освіти, що виявляє процес становлення образу майбутньої професії в студентів I–V курсів, які навчалися за спеціальністю «Психологія». Вибірку досліджуваних склали студенти I–V курсів факультету соціальної педагогіки та психології Запорізького національного університету загальною кількістю 120 респондентів.

Принципово важливим у вивченні особливостей становлення професійної свідомості в процесі підготовки практичних психологів є наголос на суб'єктивному, індивідуальному аспекті засвоєння норм і принципів майбутньої професійної діяльності. Ставлення до об'єктів професійної діяльності, яке знаходиться в семантичному значенні, як відомо, задається сукупністю проекцій досвіду людини. Значення, що функціонують у системі індивідуальної свідомості, реалізують не самі себе, а смисл, який у них вкладено. Система смислових відносин включає в себе вказівку на певне розуміння професійних ситуацій, у яких може перебувати практичний психолог, а також його можливість асоціювати значення цих ситуацій із конкретними діями, якими він має оволодіти [4].

Очевидно, що впродовж навчального етапу студенти, засвоюючи певні знання, уміння й навички професійної поведінки, постійно поповнюють та змінюють зміст особистісного досвіду. Власні засоби перетворення навколишньої інформації обумовлюють становлення світосприйняття, що у свою чергу сприяє формуванню свідомості. Звичайно, постійне поповнення особистісного досвіду інформацією про майбутню професійну діяльність приводить до змін у змісті значень і смислів.

Як змістовну галузь ми обрали професійну діяльність психолога, а як об'єкти – поняття, спрямовані на її розкриття. Метод семантичного диференціала було використано нами як засіб побудови семантичного простору. Оцінка значень за методикою семантичного диференціала є фактично оцінкою досвіду індивіда, що ставиться за низкою параметрів, які відповідають узагальненим якостям досвіду. Тобто така процедура реєструє так чи інакше організовані сліди взаємодії суб'єкта з об'єктами світу, які так чи інакше функціонують, і така фіксація відбувається в ставленні до цих об'єктів – у спеціальних конструктах (семантичних просторах) [1, с. 35].

Процедура побудови семантичного простору в нашому дослідженні включала три етапи:

1) виділення семантичних зв'язків оцінюваних стимулів засобом шкалування певного поняття за методикою семантичного диференціала; побудову матриці схожості відстані об'єктів аналізу;

2) виділення структур, покладених в основу матриці схожості об'єктів; математичне оброблення елементів матриці; використання факторного аналізу як якісно-кількісного методу математичного обчислення даних;

3) інтерпретацію виділених структур-факторів; пошук смислових інваріантів, які об'єднують шкали, об'єкти, згруповані в певний фактор.

Було визначено набір стимулів, який складався з 24 понять, 12 із яких характеризують особистість психолога, а інші 12 – зміст його діяльності (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Набір стимулів-понять до методики семантичного диференціала

Особистість психолога	Зміст діяльності психолога
1. Особистість	13. Особистісне зростання
2. Світогляд	14. Психодіагностика
3. Покликання	15. Психологічне консультування
4. Компетентність	16. Психокорекція
5. Знання	17. Діалог
6. Креативність	18. Взаємодія
7. Мислення	19. Розуміння
8. Мовлення	20. Рефлексія
9. Інтуїція	21. Інтерпретація
10. Характер	22. Психологічна допомога
11. Стаж (досвід)	23. Клієнт
12. Комунікабельність	24. Особистісне обмеження

Методика семантичного диференціала дає можливість детально простежити динаміку оцінки значень понять-стимулів, побудувати їх семантичні профілі. Під час дослідження було проведено докладний аналіз шкальних і факторних показників індивідуальних значень 24 понять-стимулів. Наводимо приклад скороченого аналізу одного з понять-стимулів, що вивчались, – поняття «особистість».

«Особистість» як конкретна людина з індивідуально проявленими своєрідними розу-

мовими, емоційними, вольовими та фізичними властивостями, а також як цілісність, яка самовизначається та складається зі ставлень до навколишнього світу, інших людей і самої себе, як вища інстанція, що координує всю психічну діяльність і поведінкову активність, по-різному розуміється студентами в процесі навчання. Однак нас цікавило насамперед, як упродовж п'ятирічної підготовки наповнюються особистісним смислом психологічні категорії, що характеризують особистість психолога та його діяльність.

Діаграма (див. рисунок 1) дає можливість побачити, як оцінили стимул «Особистість» 30 досліджуваних І курсу. Ми наводимо стислу інтерпретацію показників, отриманих у результаті обробки індивідуальних бланків досліджуваних І курсу за факторами оцінки, сили й активності.

Найвищі показники за шкалами фактора оцінки (вони сягнули 12 балів), як видно з діаграми, виявились у 5 досліджуваних, в 1 досліджуваного цей показник склав 11 балів, у 6 респондентів – 10 балів.

За фактором сили показники є значно нижчими. У 7 досліджуваних стимул отримав негативні оцінки, у 5 – нульові показники, високі позитивні показники (8–9 балів) спостерігаються лише в 3 досліджуваних.

За фактором активності показники виявились дещо вищими за показники фактора сили, проте найвищий бал (12 балів) спостерігається лише в 1 досліджуваного, показник 6–7 балів – у 7 досліджуваних, а в 4 респондентів виявлено нульові показники.

Для того щоб отримати наочне зображення змін, які відбуваються в семантиці студентів упродовж усього періоду підготовки, необхідно побудувати семантичний профіль стимулу «Особистість». За методом полярного профілю нами було побудовано семантичний профіль поняття «Особистість» для студентів І–V курсів (див. рисунок 2).

Інтерпретація числових параметрів динаміки індивідуальних значень понять професійного простору у свідомості студентів І–V курсів за 24 стимулами-поняттями дала можливість встановити, що впродовж підготовки відбувається конструювання того чи іншого розуміння стимулів-понять, які характеризують особистість психолога та його діяльність, що має відображення в різниці числових даних показників на кожному курсі.

Динаміка показників індивідуальних значень понять-стимулів свідчить про те, що в процесі навчання та під час навчально-професійної діяльності індивідуальні значення професійних понять трансформуються, утворюються нові, здійснюється рух убік їх ускладнення, а тому відбувається процес становлення смислової сфери професійної свідомості майбутніх практичних психологів.

Аналіз узагальнених результатів динаміки індивідуальних значень понять професійного простору показує, що психологічні кризи й протиріччя, які відбуваються впродовж підготовки у вищому навчальному закладі, знайшли відображення в числових показниках індивідуальних значень

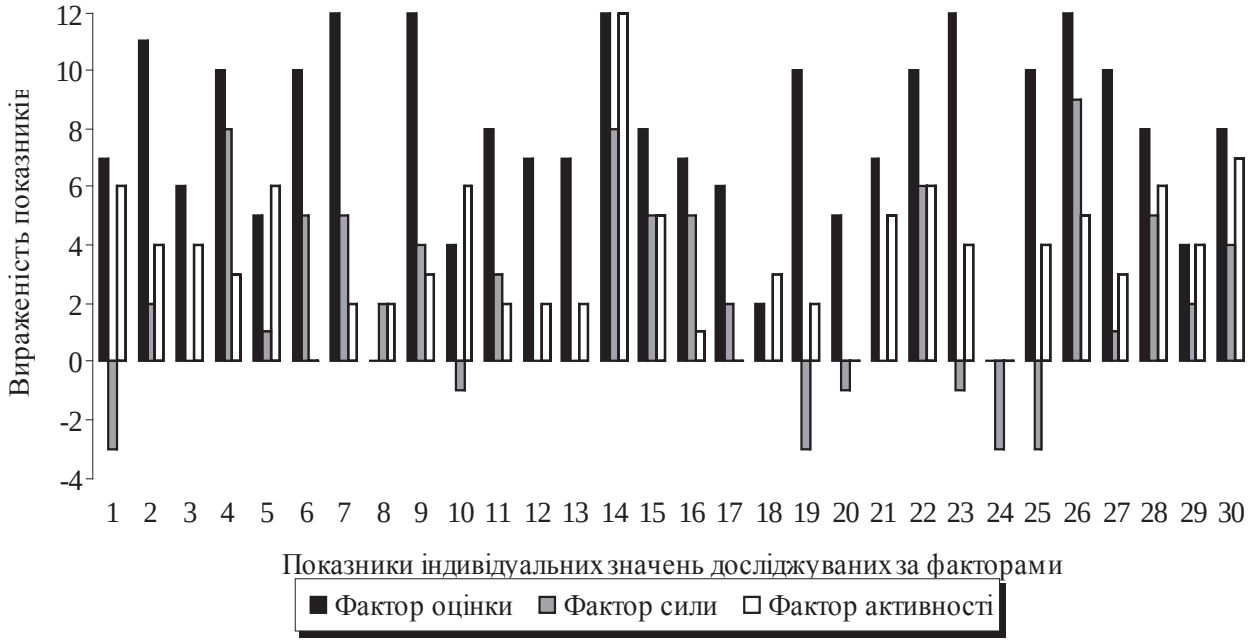

Рис. 1. Оцінка студентами І курсу значення стимулу «Особистість»

понять-стимулів у досліджуваних. Індивідуальні значення стимулів-понять у першокурсників представлені значним смисловим навантаженням за фактором оцінки, що не викликає подив. Професійна свідомість лише починає формуватись, буденна ж свідомість студентів першого року навчання оперує категоріями оцінки «хороший – поганий», «достойний – знехтуваний», «свій – чужий» тощо.

Значний числовий розрив між високими показниками в досліджуваних І курсу за фактором оцінки та значно нижчими показниками за факторами сили й активності, між якими також стався суттєвий розрив, виявився за більшістю стимулів-понять. Оцінити професійні стимули для першокурсників легше, ніж встановити для себе їх силу чи активність, адже професійна діяльність практичного психолога ще не виступає для студентів першого року навчання компонентом власної активності. Розриви між показниками за всіма факторами ілюструють конфлікт неузгодженості, який характеризує специфіку становлення професійної свідомості майбутніх психологів у перший рік підготовки та стимулює пізнавальну активність студентів, створює підґрунтя для виникнення нових професійних смислів.

Отримані дані певною мірою узгоджуються з описаним Н.В. Чепелєвою «конфліктом неузгодженості», який характеризує специфіку становлення професійної свідомості майбутніх психологів на першому році навчання.

Конфлікт неузгодженості [3, с. 273] полягає в зіткненні теоретичних знань, які студенти починають набувати в процесі навчання, та буденного психологічного знання, сформованого на базі життєвого досвіду. Цей конфлікт стимулює пізнавальну активність студентів, приводить до активного засвоєння теоретичних знань, створює підґрунтя для виникнення й синтезу нових професійних смислів, формування особистісного професійного знання, що має відбуватись на подальших етапах професійної підготовки.

Порівняння показників індивідуальних значень професійних понять у студентів І та ІІ курсів за факторами оцінки, сили й активності дозволило зафіксувати, що індивідуальні значення понять професійного простору у свідомості другокурсників, як і в першокурсників, визначаються смисловим навантаженням за фактором оцінки. За фактором сили у другокурсників, порівняно з першокурсниками, також відбулося зростання показників індивідуальних значень за більшістю понять. За фактором активності показники індивідуальних значень професійних понять у другокурсників переважили за більшістю стимулів-понять показники першокурсників. Зростання показників індивідуальних значень понять на ІІ курсі означає, що подальше засвоєння теоретичних знань створило підґрунтя для виникнення нових професійних смислів.

Зниження показників індивідуальних значень професійних понять за всіма факторами в період навчання на ІІІ курсі, порівняно з попередніми, а також перевага показників фактора оцінки, на нашу думку, може зумовлюватись переживанням неможливості застосування набутих знань та навіть може межувати з незадоволеністю професійним вибором (якщо порівнювати з їх прагненнями й зацікавленістю навчанням на І та ІІ курсах).

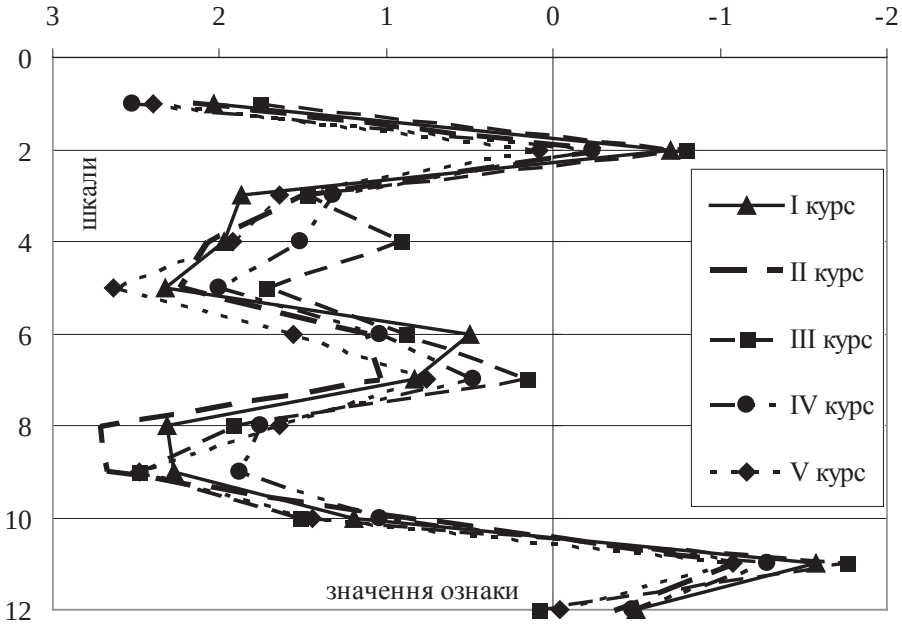

Рис. 2. Семантичний профіль поняття «Особистість»

Поясненням такої ситуації виступає припущення Н.В. Чепелєвої про наявність у процесі підготовки психологів у вищих навчальних закладах «конфлікту десемантизації» [3, с. 274]. Суть цього конфлікту, як вважає науковець, полягає в деконструкції більш-менш структурованої сукупності професійних значень, що склалась на першому етапі підготовки, та становленні про-

фесійних смислів, які є відрефлексованою основою професійної свідомості фахівця.

Іншим поясненням такого явища може бути втрата згоди із собою, виникнення невпевненості у власних силах, незрозумілості життєвих цілей, які відбуваються через прояв індивідно-особистісної форми становлення особистості в процесі професіоналізації [2, с. 88].

Зазначена ситуація дуже точно характеризує етап професійної освіти, у ході якого багато студентів переживають розчарування щодо отримуваної професії. Виникає незадоволення окремими предметами, з'являються сумніви щодо правильності зробленого професійного вибору, спадає інтерес до навчання. Спостерігається криза професійного вибору. Однак вона, як правило, не дістає критичної фази, коли конфлікту не можна запобігти. Перебудова навчально-пізнавальної діяльності третьокурсників у професійно орієнтовану (з року в рік посилюється професійна спрямованість навчальних дисциплін, що знижує рівень незадоволеності майбутньою професією) дозволяє виокремити її в самостійну нормативну кризу професійного становлення особистості.

Подоланню кризи сприяє також розвиток професійно значущих мотивів діяльності й поведінки майбутніх фахівців у ході професійної освіти, адже саме успішність професійного становлення визначається рівнем розвитку однойменних мотивів, тобто більш чи менш усвідомлених спонукань.

Зростання показників індивідуальних значень професійних понять за факторами сили й активності на IV та V курсах, порівняно з попередніми, підтверджує, що в період підготовки в суб'єктивному досвіді майбутніх психологів відбувається перебудова декларативних значень у професійно реальні; значення професійних понять стають функціональним компонентом майбутньої професійної діяльності. Водночас статистичний аналіз показав, що значного розриву між показниками індивідуальних значень стимулів-понять у досліджуваних IV та V курсів за жодним фактором не виявлено, що свідчить про те, що нові знання, отримані на V курсі, не зумовили суттєві зміни в становленні професійної свідомості.

Відсутність суттєвих розходжень у показниках студентів IV та V курсів може зумовлюватись гальмуванням власної активності. Така ситуація, на нашу думку, відображає переживання внутрішнього конфлікту, який, за визначенням Н.В. Чепелєвої, має назву «смисловий конфлікт» [3]. Суть цього явища полягає в зіткненні смислів, сформованих на попередніх етапах навчання й великою мірою зумовлених навчальною діяльністю, та смислів, що містять реальні практичні ситуації, з якими студенти стикаються впродовж стажування.

Показники оцінки індивідуальних значень стимулів-понять у досліджуваних V курсу демонструють відносне збереження переваги показників фактора оцінки над іншими, проте ця перевага виявляється невеликою, що може зумовлюватися невпевненістю в можливості ефективного використання набутих знань у майбутній професійній діяльності. Не виявлено суттєвої різниці між показниками за факторами сили й активності, які зросли за одними стимулами та знизилися за іншими. Перевага показників за фактором оцінки над показниками за факторами сили й активності з I по V курс змушує визнати, що студенти-психологи, на жаль, не позбавляються оцінного мислення, що свідчить про їх особистісну незрілість.

Висновки. Якісний аналіз показників динаміки становлення професійної свідомості студентів у процесі фахової підготовки психологів виявив протиріччя між інтеграцією та диференціацією навчання, що проявляється насамперед у тому, що предметно-дисциплінарна побудова навчального плану не відповідає належній орієнтації навчання на кінцеві результати в практичній діяльності психолога. Отримані результати, на нашу думку, можуть бути екстрапольовані на загальний процес становлення професійної свідомості психологів у системі фахової підготовки.

Виявлені в ході дослідження кризи й протиріччя, які відбуваються впродовж усього періоду підготовки у вищому навчальному закладі, надихають нас на пошук та осмислення нових підходів до побудови змісту підготовки практичних психологів, нових активних методів навчання, які потребують від суб'єктів навчання аналізу й інтерпретації дій, висловлювань, вчинків [5].

Застосування технологій навчання, спрямованих на інтеграцію набутих знань і вмінь у процесі підготовки майбутніх практичних психологів, на нашу думку, дозволить подолати протиріччя між інтеграцією й диференціацією навчання та стане надійною основою для подальшого вдосконалення набутих знань і вмінь у професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артемьева Е.Ю. Обучение профессии как перестройка семантических составляющих субъективного опыта / Е.Ю. Артемьева, И.Б. Ханина // Мышление и общение в конкретных видах практической деятельности. – Ярославль, 1984. – С. 107–108.

2. Фонарев А.Р. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А.Р. Фонарев // Вопросы психологии. – 1997. – № 2. – С. 88–93.

3. Чепелєва Н.В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н.В. Чепелєва // Актуальні проблеми психології: наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка. – К., 1999. – Вип. 19. – С. 271–278.

4. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість практичного психолога: структура та специфіка функціонування / Н.Ф. Шевченко // Психологія і суспільство. – Тернопіль, 2009. – № 4. – С. 167–180.

5. Шевченко Н.Ф. Аналіз поняття «професійна свідомість» у контексті проблематики педагогічної праці / Н.Ф. Шевченко, О.І. Чепішко // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / за ред. С.Д. Максименка, Н.Ф. Шевченко, М.Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – С. 114–119.